

VATANDAŞLIK ve VATANDAŞLIK EĞİTİMİNE YÖNELİK ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ

Arş. Gör. Sevim Güven

Yrd. Doç. Dr. Neşe Tertemiz

Arş. Gör. Pınar Bulut

Özet

Bir ülkenin eğitim sisteminin temel hedeflerinden biri siyasal sistemi ve toplum beklentilerini benimsemiş iyi insan, iyi vatandaş yetiştirmektir. Eğitim sistemlerinin temel taşları öğretmenlerdir. Öğretmenler okullarda sadece bilgi aktarma işlevini gerçekleştiren bireyler olmayıp, aynı zamanda en büyük değer aktarıcılarıdır.

Öğretmenlerin vatandaşlık eğitimindeki önemli rolünden hareketle bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amacı, ilköğretim sınıf öğretmenlerinin vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi ile ilgili görüşlerinin neler olduğunu ortaya koymaktır. Araştırmanın çalışma grubunu Samsun ili, Bafra İlçesi ilköğretim okullarında görevli 30 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır.

Araştırmanın verileri açık uçlu sorulardan oluşan bir anket aracı ile 30 öğretmenin yazılı görüşü alınarak elde edilmiştir. Veriler hem geçerlik çalışmasını gerçekleştirmek, hem de kategori oluşturmak amacıyla beş farklı uzman tarafından kodlanmıştır. Araştırmacılar tarafından yapılan kodlar karşılaştırılarak ortak kodlar belirlenmiştir. Daha sonra araştırma soruları asıl tema kabul edilerek her sorunun altına kodlara dayalı kategoriler yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Vatandaşlık, vatandaşlık eğitimi, öğretmen*

BÖLÜM 1

Giriş

Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi

Vatandaşlık kavramı çok tartışılan bir kavram olduğundan ilgili literatürde birçok tanımla karşılaşmak mümkündür. Şenkal (2007) bu durumu vatandaşlığın uğraştırıcı ve normatif bir kavram olması ve bu yüzden kesin bir tanımlamasının olmadığı şeklinde yorumlamaktadır. Bouineau ise (1998, s.109) “vatandaşlık (yurttaşlık), bulanıklaştırılması nedeniyle gittikçe anlamını yitiren içi boş sözcüklerdendir, herkes doğal bir şekilde, vatandaşın ne olduğunu bilir, ama iş bu sözcükten neyin anlaşılması gerektiğini açıklamaya gelince o zaman her şey karmaşıklaşır” diye bir açıklama getirir.

Uluocak, (Akt. Çiftçi, 2006,s.113) vatandaşlığı “devletin, tek yanlı iradesiyle koşullarını ve hükümlerini belirlediği bir hukuksal statüyü gerçekleştiren, kişilerle arasında kurduğu bağ” diye tanımlamaktadır. Doğan (2006) ise “vatandaşlık, uyruklu, yurttaşlık kavramlarıyla ifade edilmek istenilen bir gerçek kişiyi devlete bağlayan hukuki bağdır” şeklinde tanımlamıştır. Yine Doğan (2006) “vatandaşlık, milliyet hukuku olmaktan ziyade sosyolojik bir kavram olup, vatandaşlık kavramı daha geniş bir anlama sahiptir” diyerek vatandaşlığın sadece hukuki ya da siyasal yanına değil sosyal boyutuna da vurgu yapmıştır. Üstel (2004) de vatandaşlık kavramını tasavvur olunan “vatandaşlık” ve yaşanan vatandaşlık olarak tanımlar ve vatandaşlığın resmi boyutunu ortaya koyarken duygusal boyutunun göz ardı edildiğine değinir. Bu tanımlardan yola çıkarak; vatandaşlık, devletin bireye yüklediği görevler ve sunduğu haklarla hukuki bir statüyü sahip olmanın yanında, yaşadığı toplumun değerlerini benimseme ve bu toplumun kültürüne iştirakidir.

Schugurensky (2005) vatandaşlığı dört farklı boyutta ele almaktadır. Bunlar; statü olarak vatandaşlık, kimlik olarak vatandaşlık, toplumsal değer olarak vatandaşlık ve kurum (aracı) olarak vatandaşlıktır. *Statü olarak vatandaşlıkta*, toplum ile devlet arasındaki bağ tanımlanır. *Kimlik olarak vatandaşlık* özel

toplulukların üyelerinin hissettikleri olarak tanımlanır ve bu tanım çok kültürlü, çok dilli ve çok dinli grupları içinde barındıran çok uluslu devletlerdeki vatandaşlık için kullanmıştır. *Toplumsal değer olarak vatandaşlık*, iyi vatandaş olmanın gerektirdiği tutum, değer ve davranışlardır. *Kurum (vasıta) olarak vatandaşlıkta* ise, mevcut yönetimde var olan otoritenin sosyal aktör olarak vatandaşlık fikrine başvurmasıdır. Westheimer ve Kahne (2004) demokratik bir toplumda üç tip vatandaş olduğunu belirtmişlerdir. Bunlar;

1.Sosyal Sorumluluk Duyan Vatandaş; Bu vatandaşlar topluma karşı sorumluluklarını bilen ve yerine getiren vatandaş tipidir. Bu gruptaki vatandaşlar kanunlara uyma, kan verme gibi görevleri yerine getirirler.

2.Katılımcı Vatandaş: Ulusal ve bölgesel düzeyde sosyal yaşamla ve kentle ilgili aktivitelere katılan vatandaşlardır.

3. Adalet Merkezli Vatandaş: Adalet merkezli vatandaş sosyal, ekonomik ve politik güç arasındaki etkileşimi anlamlandıran ve analiz eden vatandaşdır. Bu tip vatandaşlar sosyal olayların nedenlerini ortaya çıkarıp sorun ile ilgili çözüm üretirler.

Vatandaşlık kavramı doğrultusunda vatandaşlık eğitimi doğmuş ve vatandaşlık eğitimi vatandaşlık anlayışındaki değişimlere paralel olarak şekillenmiştir. “Vatandaşlık eğitimi, zorunlu eğitim kapsamında bir ülkenin vatandaşlarının kazanması gereken ve o ülkenin vatandaşı olmakla eş anlamlı olarak değerlendirilen temel bilgi, beceri, değer ve tutumların neler olacağı üzerine kurgulanır” (Karip, 2006, s.321). Vatandaşlık veya vatandaşlık eğitimi, bir vatandaş olarak genç insanların sorumluluklarına ve rollerine tam olarak hazırlanmalarını sağlamak (Devies, 2000, s.5; Akt: Özbek, 2004) üzere yapılan etkinlikler süreci olarak tanımlanabilir. Tanımlarda da belirtildiği gibi vatandaşlık eğitimi bireye toplum içindeki konumunun ve temel değerlerinin verildiği bir süreçtir.

Örgün eğitimin ilk adımı temel eğitimidir. Örgün eğitim kurumlarında resmi ya da örtük programlar aracılığıyla vatandaşlık eğitimi gerçekleştirilir. Birçok

ülkede vatandaşlık ya bir ders olarak ya da disiplinler arası bir yaklaşımla verilir. Tüm eğitim kurumlarında eğitimin asıl uygulayıcıları öğretmenlerdir. “Etkili bir vatandaşlık eğitimi için öğretmenlerin genel kültürün yanı sıra vatandaşlık eğitimine ilişkin alan bilgisi ve öğretmenlik meslek bilgisine sahip olması gerekir. Etkili vatandaşlık eğitiminde öğretmenin yaptığı uygulamalar, vatandaşlık eğitimi konusundaki öğretmenin bilgi, beceri ve yeterliğini yansıtır” (Ersoy, 2006, s.25).

Kişilik gelişimin kritik dönemi olan ilköğretim çağında öğretmenlerin iyi bir vatandaş olarak öğrenciye model olması ve bunun yanı sıra iyi vatandaşlar yetiştirecek bilgi ve beceriye sahip olması vatandaşlık eğitimini gerçekleştirmenin temel koşullarından biridir. Bu nedenle gerek öğretmenlerin vatandaşlık eğitimi bilgi ve becerisi, gerekse öğrenciye bunu aktarması öğrencilerin ilköğretim döneminden başlayarak vatandaşlık bilincinin oluşması ve sağlıklı vatandaşların yetişmesinde önemli rol oynayacaktır.

Problem ve Alt Problemler

“Sınıf öğretmenlerinin vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimine yönelik görüşleri nelerdir? sorusu araştırmanın ana problemini oluşturmaktadır. Bu probleme dayalı olarak aşağıdaki alt problemler belirlenmiştir.

1. Öğretmenlerin vatandaşlık tanımları nelerdir?
2. Öğretmenlere göre iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikler nelerdir?
3. Öğretmenlere göre vatandaşlık bilincinin oluşmasında hangi faktörler olumlu rol oynamaktadır?
4. Öğretmenlere göre vatandaşlık bilincinin oluşmasını hangi faktörler olumsuz etkilemektedir?
5. Öğretmenlere göre birinci kademedeki vatandaşlık eğitimi vermenin önemi nedir?
6. Öğretmenlere göre bir vatandaşlık eğitim programında hangi unsurlar yer almalıdır?

Bu alt problemler doğrultusunda öğretmenlere aşağıdaki sorular yöneltilmiş ve bu sorulara cevap aranmıştır.

1. “Vatandaş” denilince, aklınıza ilk neler gelmektedir?
2. Sizce iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikler nelerdir?
3. Vatandaşlık bilincinin oluşmasında ne gibi faktörler olumlu rol oynamaktadır?
4. Vatandaşlık bilincinin oluşmasını olumsuz etkileyen nedenler neler olabilir?
5. İlköğretimin birinci kademesinde vatandaşlık eğitiminin verilmesinin önemi nedir?
6. Eğer size vatandaşlık eğitimi ile ilgili bir program hazırlama görevi verilmiş olsaydı siz bu programa neleri dâhil ederdiniz?

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın amacı ilköğretim sınıf öğretmenlerinin vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimi ile ilgili görüşlerinin neler olduğunu ortaya koymaktır.

BÖLÜM 2 : YÖNTEM

Araştırmanın Deseni

Araştırma, tarama modeli olarak desenlenmiştir. “Tarama modeli geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır” (Karasar, 2004, s.77).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2007-2008 eğitim öğretim yılında Samsun ili Bafra İlçesi resmi ilköğretim okullarında görev yapmakta olan 30 sınıf öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu “kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi” kullanılarak belirlenmiş beş ilköğretim okulundaki sınıf öğretmenleri oluşturmaktadır.

Katılımcılar

Araştırmanın çalışma grubunu kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi ile belirlenmiş ilköğretim okullarındaki 30 sınıf öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin cinsiyete göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo.1 Öğretmenlerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet	f	%
Kadın	13	48
Erkek	17	52
Toplam	30	100

Araştırmaya katılan öğretmenlerin yaşa göre dağılımı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo. 2 Öğretmenlerin Yaşa Göre Dağılımı

Yaş	f	%
21–30	1	4
31–40	11	35
41–50	12	41
51–60	6	20
Toplam	30	100

Araştırmaya katılan öğretmenlerin eğitim derecesine göre dağılımı Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo. 3 Eğitim Derecesi

Eğitim derecesi	f	%
Ön lisans	14	48
Lisans	16	52
Toplam	30	100

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın verileri öğretmenlerden yazılı görüş alınarak elde edilmiş ve nitel araştırmanın veri toplama yöntemlerinden olan “doküman incelemesi” yöntemiyle derlenmiştir. Doküman incelemesi “araştırılması hedeflenen olgu ya da olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2005, s.187). Araştırma verileri açık uçlu sorulardan oluşan bir anket ile elde edilmiştir. Öğretmenlere altı soru yöneltilmiştir.

Araştırma verilerinin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Veriler hem geçerlik çalışması hem de kategori oluşturmak amacıyla beş farklı uzman tarafından kodlanmıştır. Araştırmacılar tarafından yapılan kodlar karşılaştırılarak ortak kodlar belirlenmiştir. Daha sonra sorular asıl tema kabul edilerek her sorunun altına kodlara dayalı kategoriler yazılmıştır.

Araştırma verilerinin analizinde öğretmenlerin birebir açıklamalarına yer verilirken kullanılan isimler öğretmenlerin gerçek isimleri olmayıp, araştırmacılar tarafından verilen kod isimlerdir.

Bulgular

Öğretmenlerin vatandaşlık tanımları nelerdir?

1. Tema: Vatandaşlık denilince aklınıza ilk neler gelmektedir?

Bu soruya verilen cevaplar dört kategoride toplanmıştır.

Kategori 1: Ortak Payda Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “17’si (% 57) ülkede yaşamayı, 4’ü (%13) vatandaşlık bağına, 2’si (% 6) aynı dili kullanmayı, 1’i (%3) aynı ülküyü paylaşmayı” vatandaşlık kavramını betimlemede kullanmışlardır.

Katılımcılar vatandaşlığın siyasal boyutundan ziyade sosyal boyutunu ön plana çıkarmışlardır. Katılımcı öğretmenlerden Salih (Ö.1.) ortak dil kullanmaya ve özgürlük sembolü olan bayrağa vurgu yaparak soruya şu şekilde cevap vermiştir.

Ö.1 Aynı ülkede yaşayan aynı dili kullanan ve aynı bayrak altında yaşayan insanlar gelmektedir. Bu boyutta Schugurensky'nin (2005) toplumsal değer olarak vatandaşlık tanımıyla örtüşen sonuçlar görülmektedir.

Kategori 2: Görev Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “7'si (% 24) görevlerini yapmak, 7'si (% 24) kural ve yasalara bağlılık, 2'si (% 6) kanunlara uyma, 2'si (% 6) askerlik yapmak, 1'i (%3), seçimlere katılmak, 1'i (% 3) vergi vermek” şeklinde vatandaşlığı tanımlamışlardır. Bu boyutta vatandaşlığın hukuksal anlamı ön plana çıkmaktadır. Bu noktada öğretmenler Schugurensky'in (2005) statü olarak vatandaşlık tanımı ve Kahne ve Westheimer'in (2004) kişisel sorumlu vatandaş tanımıyla örtüşen cevaplar vermişlerdir. Örneğin katılımcılardan Hasan (Ö.11) vatana bağlılık fikrini vurgularken soruya şu şekilde cevap vermiştir.

Ö.11 Ülkesine bağlı devletine hizmet etmeye gayret gösteren kişi

Bir diğer katılımcımız olan Melek (Ö.2) soruya

Ö.2 Kanunlara uyma, vergi vermek, askerlik yapmak ve seçimlere katılmak şeklinde cevap vermiştir.

Kategori 3: Siyasal ve Hukuksal Boyut

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “5'i (%17) hak ve özgürlükler, 1'i (%3) nüfus kaydı olma” şeklinde vatandaşlığı tanımlamışlardır. Hak ve özgürlüklerin olması anayasal bir yaklaşıma vurgu yaparken, nüfus kaydı ve vatandaşlık numarası ise resmi kayıtlara vurgu yapmaktadır. Hak ve özgürlüklerini bilmek ve kullanmanın önemine vurgu yapan öğretmenlerden Selim (Ö.7) hak ve özgürlüklerin yanında devlet olgusunu da ifade etmiştir;

Ö.7 Hak ve özgürlükleri ile devlete sahip çıkan kişi

Katılımcılardan Canan (Ö.17) ise soruya şu şekilde cevap vermiştir.

Ö.17 Bir ülkede yaşayan insan. Daha geniş anlamda bir özgür ülkenin özgür insanı.

Katılımcılardan Hikmet (Ö.24) resmi kayıt boyutuna vurgu yapmıştır.

Ö.24 *Bağımsız bir devletin nüfus kayıtlarında bulunan ve vatandaşlık numarası olan bir insan aklıma geliyor*

Kategori 4: Duygusal Boyut

Araştırmaya katılan öğretmenlerden “3’ü (%12) vatan ve milletini seven, 2’si (%6) yurduna milletine bağlı, 2’si (%6) ülkesinde ve milletiyle mutlu, 1’i (%3) haklarını bilmeyen bağımlı olma olarak” ifade etmişlerdir. Öğretmenler bu soruya siyasal bir yaklaşımdan ziyade duygusal bir yaklaşımla cevap vermiştir. Katılımcılarda Ahmet (Ö.10) bu soruya

Ö.10 *Vatanını milletini seven kişilere denir* şeklinde cevap vermiştir.

Katılımcılardan Dilara (Ö.6)

Ö.6 *Yurduna milletine bağlı insan..* şeklinde ifade etmiştir.

Bu soruya öğretmenlerin verdiği cevaplarda sorumluluk, hak, ortak paydaların olması ve vatanseverlik boyutunun ön plana çıktığı bir vatandaş profili çizilmektedir ve bu duruma dayalı olarak Westheimer ve Kahne’nin (2004) demokratik toplumdaki vatandaş tiplerinden sosyal sorumluluk duyan vatandaş tipinin ön plana çıktığını söylenebilir. Nitekim Ersoy’un (2007) araştırmasında da öğretmenlerin etkili vatandaşlığı haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını bilen ve yerine getiren, düşüncelerini ifade eden başkalarına saygılı olan, vatanını milletini seven dürüst olan, evrensel sorunlarla ilgilenen, işbirlikçi ve eleştiriye açık olan kişiler olarak tanımladıkları bulgusuna ulaşılmıştır. Araştırmanın bulguları Ersoy (2007) araştırma bulguları ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Öğretmenlere göre iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikler nelerdir?

Tema 2: Sizce İyi Vatandaşın Sahip Olması Gereken Nitelikler Nelerdir?

Soruya verilen cevaplar iki kategoride toplanmıştır.

Kategori 1: Duygusal boyut

Bu soruya araştırmaya katılan öğretmenlerin “7’si (%24) vatanını sevme, 7’si (%24) başkasına saygı gösterme, 6’sı (%20) ileri toplumların seviyesine

çıkarmak için çalışma, 4'ü (%14) vatanını koruma, 3'ü (%13) ülkenin çıkarlarını gözetme, 3'ü (%12) doğru ve dürüst olma, 1'i (%3) milletini sevmek, 1'i (%3) adaletli olma, 1'i (%3) devletini, milletini vatanın kutsal sayma, 1'i (%3) meslek sevgisi, 1'i (%3) dinine bağlılık, 1'i (%3) kültüre bağlılık, 1'i (%3) devlete güven, 1'i (%3) duyarlılık” olarak iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikleri tanımlamışlardır. Bu ifadelerde de görüldüğü üzere iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikler oldukça fazladır. Katılımcılardan Salih (Ö.1) soruya şu cevabı vermiştir.

Ö.1 *Vatanını sevmek ve koruma. Ülkesini ileri toplumlar seviyesine çıkarmak, çalışmak. Milletini sevmek. Doğru, dürüst ve adaletli olmak.....*

Katılımcılardan Özey da (Ö.18) iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikleri şu şekilde ifade etmiştir.

Ö.18 *İyi vatandaş araştıran, inceleyen, vatanını milletini çok seven vatandaşlığın sadece oy atmaktan ibaret olmadığını bilen, dürüstlükten asla taviz vermeyen, bilinçli olmalı.*

Öğretmenler iyi vatandaşın sahip olması gereken nitelikler konusunda toplumsal değerleri ön plana çıkarmışlar. Vatandaşlık fikrinin siyasal boyutundan ziyade duygusal boyutuna vurgu yapılmıştır.

Kategori 2: Sorumluluk ve Hak Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “15'i (%52) sorumluluklarını bilme ve yerine getirme, 6'sı (%20) vergi verme, 3'ü (%12), haklarını bilme, 3'ü (%12) demokrasi inancı, 3'ü (%12) hak ve özgürlüklerini sahip çıkma, 2'si (%12), sosyal kuralları bilme, 1'i (%3) çevresi düşünme, 1'i (%3) iyi eğitimli olma, 1'i (%3) mazeret uydurmama, 1'i (%3) oy kullanma olarak tanımlamışlardır. İyi vatandaş fikrine ilişkin bu görüşlerde öğretmenler görev ve sorumluluk fikrinin ön plana çıktığı “klasik vatandaşlık” anlayışı çerçevesinde tanımlamalar yapmışlardır. Katılımcılardan Kerem (Ö.26) vatanını sevmenin yanında açıklamasını sorumluluk bilinci ile tamamlamıştır. Kerem soruya şu şekilde cevap vermiştir.

Ö.26 *Vatanını sevmesi, görevlerini yerine getirmesi, sorumluluklarını bilmesidir.*

Yine katılımcılardan Melek (Ö.2) sorumluluklarını bilmenin yanında haklar fikrinin altını çizmiştir.

Ö.2 İyi vatandaş “T.C vatandaşıdır” cümlesindeki sorumlulukları bilmesi ile başlar. Hakkını bilen başkasının hakkına saygı gösteren kişidir.

Bu soruya verilen cevaplarda görüldüğü üzere öğretmenler arasında hak, sorumluluk, vatan sevgisi ve değer boyutunun ön plana çıktığı bir vatandaşlık anlayışının egemen olduğu söylenebilir. Sarıcan (2006) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da öğretmenler, sosyal bilgiler dersinde olması gereken vatandaşlık değerlerinin Atatürkçülük, vatan-millet sevgisi, milli kültür, ortak değerler, demokrasi, aile, saygı, dürüstlük ve hoşgörü olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Sherley (1996) tarafından gerçekleştirilen çalışmada lise öğretmenlerin iyi vatandaş algısında “ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirme, toplumsal değişime hoşgörülü olma, etik ve ahlaki davranışlar, iyi vatandaşın niteliklerinin ilk sıralarda yer almıştır. Bu araştırmanın bulguları Sarıca (2006), Ersoy (2007) ve Sherley (1996) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Öğretmenlere göre vatandaşlık bilincinin oluşmasında hangi faktörler olumlu rol oynamaktadır?

Tema 3: Vatandaşlık Bilincinin Oluşmasında Ne Gibi Faktörler Olumlu Rol Oynamaktadır?

Öğretmenler bu soruda birçok etkenin vatandaşlık bilincinin oluşmasında olumlu rol oynadığının altını çizmişlerdir. Soruya verilen cevaplar üç kategoride toplanmıştır.

Kategori 1: Sosyal Etki Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “6’sı (% 20) aile, okul ve çevre; 3’ü (%12) aile ve okul; 4’ü (%14) sadece eğitim; 3’ü (%12) medya; 2’si (%6) toplum ve aile; 2’si (% 6) ise eğitimli aile; 1’i (%3) eğitim ve çevre,1’i (%3) örtük programın vatandaşlık bilincindeki en önemli faktörler olduğunu vurgulamışlardır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin 12’si (%40) vatandaşlık

bilincinin oluşmasında birkaç faktörün birden olumlu rol oynadığını belirtmişlerdir. Vurgulanan en öncelikli faktörün ise aile olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Katılımcılardan Ahmet(Ö.10) vatandaşlık bilincinde olumlu etkisi olan faktörleri şu şekilde belirtmiştir.

Ö.10 *Vatandaşlık bilincinin oluşmasında aile, okul ve öğretmen, arkadaş çevresi olumlu yönde etkili olabilir.*

Katılımcılardan Hasan (Ö.11) ise dört faktörün etkisinin altını çizmiştir.

Ö.11 *Çevre okul, aile. Bu faktörler olumlu yönde işletilirse iyi bir vatandaşlık kazandırılabilir. TV, gazete gibi basın ve görsel iletişim araçları olumlu yönde yayın yapmalı.*

Kategori 2: Değer Boyutu

Değer boyutu olarak nitelenen bu kategoride öğretmenler sevgi, saygı, doğruluk, dürüstlük, milli ve manevi duygular, eşitlik, kültür, tarih, din gibi öğeleri önemli bulduklarını ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin “3’ü (%12) doğruluk, dürüstlük ve hakkaniyet, 3’ü (%12) milli ve manevi duygular, 3’ü (%12) tarih bilinci,2’si (%6) kültür, 2’si (%6) sevgi ve saygı, 1’i (%3) din faktörünün” önemli olduğunu belirtmişlerdir. Değerler bir toplumu birleştirici unsurdur. Öğretmenler vatandaşlık bilincinin oluşmasında değerlerin rolüne dikkat çekmektedir. Katılımcılardan Emel(Ö.20) olumlu unsurları şu şekilde dile getirmiştir.

Ö.20 *Vatandaşlık bilincinin oluşmasında saygı ve sevgi rol oynamaktadır.*

Bir diğer katılımcı Harun(Ö.30) ise şu şekilde bir açıklama yapmıştır.

Ö.30 *Vatandaşlık bilincinin oluşması için dürüstlük, doğruluk, çalışkanlık, kamu hakkını, kul hakkına dikkatli olmamız gibi faktörler rol oynamaktadır.*

Kategori 3: Siyaset Boyutu

Öğretmenlerin “4’ü (%12) iyi siyasetin” vatandaşlık bilincinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılardan Derya (Ö.8) vatandaşlık bilincinin oluşmasında siyasal sistem ile birey ilişkisine vurgu yaparak şu şekilde bir açıklama yapmaktadır.

Ö.8 *Siyasetin iyi niyetli yapılması, yapılan hizmetlerin dürüstçe yapılmaması....*

Katılımcılardan Kerem(Ö.26) eşitlik fikrini dile getirerek şu şekilde bir açıklama yapmıştır.

Ö.26 *Sistemin insanların arasında ayrımcılığın yapılmaması gerekir. Her insanın haklarının var olduğu bu hakları kullanırken eşitlik sağlanmalıdır.*

Araştırmaya katılan öğretmenler birden çok etkenin vatandaşlık bilincinin oluşmasında etkili olduğunu belirtmişlerdir. Vatandaşlık bilincinin oluşmasındaki en önemli faktör olarak aile, okul ve çevre olarak vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra *değerlerin* de bu bilincin oluşmasında olumlu rol oynadığı ifade edilmiştir. Stuen (1996) ve Shelly (1998) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda öğretmenlerle gerçekleştirilen görüşmelerde, vatandaşlık hakkındaki inançların oluşmasında en önemli etkinin aile olduğu ifade edilmiştir. Araştırmanın bulguları Stuen (1996) ve Shelly (1998) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Öğretmenlere göre vatandaşlık bilincinin oluşması hangi faktörler olumsuz etkilemektedir?

Tema 4.Vatandaşlık Bilincinin Oluşmasını Olumsuz Etkileyen Nedenler Neler Olabilir?

Öğretmenler bu soruda birçok etkenin vatandaşlık bilincinin oluşmasında olumsuz rol oynadığının altını çizmişlerdir. Cevaplar iki kategoride toplanmıştır.

Kategori 1: Sosyal Boyut

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “8’i (%28) ekonomik gelir , 7’si (%24) eğitimsizlik, 6’sı (%20) çevre, 5’i (%17) eşitliğin olmayışı, 4 (%14) medya, 2’si (%6) aile, 2’si (%6) hizmetlerin yetersizliği, 2’si (%6) ayrımcılık, 2’si (%6) siyaset, 2’si (%6) insan hakları ihlali, 2’si (%6) kanunların yavaş işlemesi, 2’si

(%6) devleti temsil edenlerin duyarsızlığı, 1'i (%3) haksız vergi, 1'i (%3) adaletsiz davranışlar, 1'i (%3) devletin dine bakışı, 1'i (%3) kötü yönetimin, 1'i (%3) alınan rol model, 1'i (%3) kişilik, 1'i (%3) yanlış eğitim” gibi unsurların bilincin oluşmasındaki olumsuzluklar olarak tanımlamışlardır. Katılımcılardan Ahmet (Ö.10) vatandaşlık bilincinin olumsuz etkilendiği faktörlerinden biri olan ekonomik boyutu şu şekilde dile getirmiştir.

Ö.10 *Vatandaşlık bilincinin oluşması olumsuz yönde etkileyen nedenler ise ailenin ekonomik sıkıntıda olması*

Katılımcılardan Ayşe'nin (Ö.25) çevrenin olumsuz etkisine yönelik görüşü şu şekildedir.

Ö.25 *En önemli etken yanlış çevre. Çevredeki olumsuz örnekler. (Çocuğun yanlış arkadaş seçimi aile bu konuda da titizlik göstermeli)*

Medyanın olumsuz rolü olduğunu belirten Emir (Ö.28) ise görüşünü şöyle dile getirmektedir.

Ö.28 *Vatandaşlık bilincinin oluşmasını olumsuz etkileyen nedenlerin başında görsel medya ve internet gelmektedir. Bu tür yayınlar çocukları yabancıların davranışlarına hayranlık ulaştırıyor*

Katılımcılardan Akın (Ö.19) ise faktörleri şu şekilde aktarmaktadır.

Ö.19 *Kötü yönetim, adil olmayan gelir dağılımı baskı ve korkular*

Kategori 2: Duygusal Boyut

Öğretmenlerin “2'si (%6) sevgi yoksunluğu, 2'si (%6) saygı yoksunluğu, 1'i (%3) batı hayranlığı, 1'i(%3) geçmişten kopmak, 1'i (%3) örf, adet, geleneklerin terki, 1'i (%3) vatan sevgisinin olmayışı, 1'i (%3) maneviyat eksikliği, 1'i (%3) hoşgörü yoksunluğu, 1'i (%3) güvensizlik” faktörünün vatandaşlık bilincinin oluşmasında olumsuz etkisinin olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılardan Salih (Ö.1) bu soruya cevabı şöyledir.

Ö.1 *Sevgisizlik, saygısızlık ve adaletsiz davranışlar. İnsan haklarının uygulanmaması. Örf ve adetlerimizin, geleneklerimizin uygulanmaması.*

Katılımcılardan Emel (Ö.20) soruyu şu şekilde cevaplamıştır.

Ö.20 Saygı ve sevginin, hoşgörünün olmadığı faktörler vatandaşlık bilincini olumsuz yönde etkiler.

Öğretmenler vatandaşlık bilincinin olumsuz etkileyen faktörlerin en başında ekonomik nedenlerin geldiğini ifade etmektedirler. Daha sonra sıralanan faktörler ise eğitimsizlik, çevre, medya ve eşitsizlik olarak belirtilmiştir. Ersoy (2007) tarafından gerçekleştirilen çalışmada öğretmenler, sosyal bilgiler dersinde vatandaşlık konularının öğretiminde, ailenin sosyo-ekonomik durumunun ve görsel ve yazılı basının olumsuz etkisi olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Araştırmanın bulguları Ersoy (2007) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Öğretmenlere göre birinci kademedeki vatandaşlık eğitimini vermenin önemi nedir?

Tema 5: İlköğretimin Birinci Kademesinde Vatandaşlık Eğitiminin Verilmesinin Önemi Nedir?

Soruya verilen cevaplar üç kategoride toplanmıştır.

Kategori 1: Hak ve Sorumluluk Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerden “15’i (%50) öğrencinin haklarını ve sorumluluklarını bilmesi, 2’si (%6) sadece görevlerini bilmesi ve 2’si (%6) sadece haklarını bilmesi” açısından önemli olduğunu ifade etmişlerdir. İlköğretim düzeyinde vatandaşlık eğitiminin önemli olduğu ifade eden katılımcılardan Selin (Ö.3) konuyla ilgili olarak şunları belirtmiştir.

Ö.3 Verilmelidir. Vatandaşlık görevlerini bilmelidir. Görevlerini olduğu kadar hakkının da olduğunu bilmelidir. Haklarının da sınır olduğunu başkasının hakkını başladığı yerde kendi özgürlüğünün bitmesidir

Katılımcılardan Ahmet (Ö.10) ise hak ve sorumluluklar açısından önemini şu şekilde açıklamışlardır.

Ö.10 Gelecekte ülkeyi yönetecek bireylerin vatandaşlık bilinciyle donatılması ve gelecek nesillere sahip oldukları hak ve görevleri aktarması açısından önemlidir.

Kategori 2: Erken Yaşta Alınan Eğitimin Kalıcılığı

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “8’i (%28) küçük yaşta eğitilmenin gerekliliğini, 7’si (%24) küçük yaşta öğrenilen bilginin kalıcılığı,” ifade etmişlerdir. Katılımcılardan Kemal (Ö.4) erken yaşta eğitimin önemini şu şekilde aktarmaktadır.

Ö.4 İlköğretim 1.kademesinde vatandaşlık eğitiminin çok önemlidir. Çünkü “Ağaç yaş iken eğilir” atasözünden hareket edilirse hak ve görevler bilinci bu yaşlarda iyi bir şekilde verilirse, ülke, millet kazanımları en üst düzeyde olur.

Katılımcılardan Özay (Ö.18) da erken yaşta verilecek eğitimin önemini şu şekilde açıklamıştır.

Ö.18 Eğer birinci kademe bu eğitim verilirse ileride bu insanları yönlendirmek, kandırmak zor olur. Bu insanlar bilinçli, haklarına saygılı, devlete karşı görevlerini bilen ve yerine getiren iyi birer birey olurlar.

Kategori 3: Aile Boyutu

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “2’si (%6) aile”ye gönderme yaparak vatandaşlık eğitiminin ailede başlaması gerektiğini vurgulamışlardır. Katılımcılardan Ahmet (Ö.16) soruya şu cevabı vermiştir.

Ö.16 Ailede başlamalı, çocuk okula gelince şekillenmiş olarak gelmeli.

Bu soruya verilen cevaplarda da vatandaşlık eğitiminde yine hak ve sorumluluk boyutu ön plana çıkmıştır. Bulgularda öğretmenlerin büyük bir çoğunluğunun hak ve sorumluluk bilinci veren eğitimin erken yaşta gerçekleştirilmesi gerektiği, erken yaşta gerçekleştirilen vatandaşlık eğitiminin daha kalıcı olacağına altını çizmişlerdir. Gündoğdu (2002) tarafından gerçekleştirilen araştırmada da, öğretmenler (vatandaşlık eğitimi kavramlarından biri olan) demokrasi eğitimin erken yaştan itibaren hatta okul öncesi yaştan itibaren verilmesi gerektiği belirtmişlerdir.

Araştırmanın bulguları, Gündoğdu (2002) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Öğretmenlere göre bir vatandaşlık eğitim programında hangi unsurlar yer almalıdır?

Tema 6: Eğer Size Vatandaşlık Eğitimi İle İlgili Bir Program Hazırlama Görevi Verilmiş Olsaydı Siz Bu Programa Neleri Dâhil Ederdiniz?

Bu soruya verilen cevaplar iki kategoride toplanmıştır. Öğretmenlerin büyük bir kısmı hali hazırda uygulanmakta olan programla verilen eğitimdeki mevcut konularla ortak şeyler söylemişlerdir.

Kategori 1: Programla Ortak Olan Görüşler

Araştırmaya katılan öğretmenlerin “7’si (%24) insan hakları, 5’i (%17) sorumluluk, 4’ü (%13) aile, 2’si (%6) toplum, 2’si (%6) empati, 2’si (%6) ahlaki kurallar, 2’si (%6) demokrasi, 1’i (%3) çevre bilinci, 1’i (%3) sevgi saygı, 1’i (%3) milli duygular, 1’i (%3) manevi duygular, 1’ (%3) kişi dokunulmazlığı hakkı, 1’i (%3) sağlık hakkı, 1’i (%3) özel yaşamın gizliliği, 1’i (%3) çalışma hakkı, 1’i (%3) samimiyet, 1’i (%3) devlet bilinci, 1’i(%3) hukuk kuralları, 1’i (%3) yardımlaşma, 1’i (%3) insancıl yaklaşım, 1’i (%3) vatandaşlık borcu, 1’i (%3) çeşitli kurumlar ve dernekler, 1’i (%3) örf ve adetler, 1’i (%3) hukuk devleti fikri, 1’i (%3) cumhuriyet, 1’i (%3) düşünce özgürlüğü, , 1’i (%3) hoşgörü, 1’i (%3) adalet konularını hazırlayacakları programının içerisinde olacağını vurgulamışlardır. Yine katılımcılardan Demet (Ö.22) yapacağı düzenlemeyi şu şekilde aktarmıştır.

Ö.18 Öncelikle hukuk devletinin ne olduğunu cumhuriyetin ve demokrasinin ne olduğunu basın ve yayın organlarının da yardımıyla sadece öğrencilere değil tüm halka gayet açık ve net şekilde anlatırdım. Vatandaşlığın ne olduğunu, vatandaşların hak ve görevlerini, sorumluluklarını aynı şekilde açıklardım

Öğretmenlerden Sibel (Ö.27) toplumdaki eksikliklere vurgu yaparak şu şekilde bir açıklama yapmaktadır.

Ö.27 Bence vatandaşlık eğitiminin temelinde insan hak ve hürriyetleri öncelikli ele alınmalıdır. Toplumumuzda sık sık gündeme gelen konulardan başkalarının hayatına saygı, hoşgörü konusunda eksikliğimiz var. Çocuklarımıza “empati” kavramının öğretilmesi gerekiyor. Herkesin ayrı düşünce yapısına, yaşayış şekline sahip olması beklenemez.

Katılımcılardan Emir (Ö.28) ise yapılacak düzenlemeleri şu şekilde dile getirmiştir.

Ö.28 *Vatanına milletine karşı sorumluluklarını yerine getiren nesiller yetiştirmeye ağırlık verilmeli. Yabancı güçlerin etkisi azaltılmalı. Medyaya bu değerleri koruyan programların dışında izin verilmemeli*

Katılımcı öğretmenlerin, toplumdaki eksik yönler dikkat çekerek programdaki düzenlemeleri bunların paralelinde gerçekleştirmeyi hedefledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Mevcut programda bunların verilmesine karşın öğretmenlerin ifadelerinden, öğrencilerde bu konularda yeterli bilincin oluşmadığını düşündükleri sonucu çıkarılabilir.

Kategori 2: Programı Dışındaki Görüşler

Araştırmaya katılan öğretmenlerden “3’ü (%12) daha çok uygulama, 2’si (%6) dini kurallar, 1’i (%3) önemli mekânlara yapılacak geziler” i vatandaşlık programına alacaklarını belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan öğretmenlerden Hikmet (Ö.24) gerçekleştirmek istediği düzenlemeleri şu şekilde aktarmaktadır.

Ö.24 *Geçmişimizi kendi kültürümüzü, dilimizi, dinimiz, doğru olarak öğretmeye çalışırdım. Okula öğrenciyi almadan önce Japonya da olduğu gibi öğrencileri bir trene doldurup ülkemizin önemli yerlerin gezdirirdim. Çanakkale’yi, İstanbul’u, Dumlupınar’ı, Antep’i yani geçmişte büyük kahramanlıklar gösterdiğimiz bugün var olmamızı sağlayan yer ve olayları anlatırdım. Çağa uyamamanın, tembelliğin nelere mal olduğunu çocuklarıma somut örneklerle gösterir. Memleketimin ve bağımsızlığımızın önemini hissettirir, ondan sonara okula alırdım.*

Uygulanmakta olan ilköğretim programında vatandaşlık eğitimi bir ders olarak verilmemekte disiplinler arası bir yaklaşımla gerçekleştirilmektedir. Vatandaşlık eğitiminin, ilköğretim programında belirtilen “temel beceriler, değerler ve vatandaşlık ve insan hakları ara disiplin kazanımları” ve bütün derslerdeki konularla olmak üzere ancak özellikle hayat bilgisi ve sosyal bilgiler dersindeki konularla gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra kulüp çalışmaları ve okul ve öğrenci temsilcisi seçimi vatandaşlık eğitiminin bir parçasıdır. Öğretmenler tarafından belirtilen tüm konulara özellikle “vatandaşlık ve insan hakları ara disiplin kazanımları” içerisinde hali hazırda değinilmektedir. Ancak öğretmenler çocukların bu konularda yeterli bilince ulaşmadığını söylemektedir. Sarıcan (2006) tarafından gerçekleştirilen çalışmada da, sosyal bilgiler dersinde yer alması gereken vatandaşlık değerleri Atatürkçülük, vatan millet

sevgisi, aile, bağımsızlık, hoşgörü, demokrasi, saygı gibi değerlerin olması gerektiği vurgulanmış ve ayrıca vatansever bireyler yetiştirmek için, bu değerlerin yanı sıra çalışkanlık, sorumluluk, dürüstlük gibi değerlerde öğretmenler tarafında ifade edilmiştir. Elde edilen bulgular Sarıcan (2006) tarafından gerçekleştirilen araştırmanın bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Sonuç

Araştırmanın verileri değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır.

1. Öğretmenlerin vatandaş tanımlarında hak ve sorumluluklarını bilme, vatansever olma ve toplumsal değerleri benimsemenin ön plana çıktığı görülmektedir.
2. Öğretmenler iyi vatandaşın sahip olması gereken özelliklerin başında hak ve sorumluluklarını bilme, vatanseverlik, toplumsal değerlerin olduğunu belirtmişlerdir.
3. Öğretmenler vatandaşlık bilincinin oluşmasındaki en önemli faktörlerin aile, okul ve çevre olduğunu belirtmişlerdir.
4. Öğretmenler vatandaşlık bilincinin oluşmasındaki olumsuz faktörlerin başında ekonomik nedenlerin olduğu bunun yanı sıra eğitimsizlik, medya ve çevrenin de olumsuz rolü olduğunu belirtmişlerdir.
5. Öğretmenler erken yaşta gerçekleştirilecek vatandaşlık eğitimi ile hak ve sorumlulukları daha erken öğrenileceği ve daha kalıcı olacağından ilköğretim düzeyinde bu eğitimin verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.
6. Öğretmenlerin hazırlayacakları bir vatandaşlık eğitimi programında olabilecek başlıkların uygulanmakta olan programla paralel konular içerdiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Çalışmada elde edilen bulgularda, öğretmenler tarafından vatandaşlık ve vatandaşlık eğitimine yönelik görüşlerde, hak, sorumluluk, vatan sevgisi, gelenek görenek, hoşgörü kültür gibi kavramları öncelikli olarak önemli bulmuşlardır. Vatandaşlık fikrinde hak bilme, kullanmak, korumamak ve geliştirme, sorumluluklarını bilme ve yerine getirme, vatanseverlik, toplumsal değerler,

adalet eşitlik gibi kavramlarının çok önemli olduğu bir gerçektir. Ancak demokratik toplumlarda bunların yanı sıra vatandaştan beklenen daha aktif katılımcı olması, sosyal ve politik sorunlara daha duyarlı olması, eleştirilen düşünebilen, sorunlara çözüm getiren, vatandaşların yetişmesidir.

Öğretmen tarafında dile getirilen vatandaşlık özelliklerinin yanı sıra demokratik vatandaşlığın diğer boyutlarını da destekleyen, yine öğretmenler tarafından vurgulandığı gibi erken yaşta bir vatandaşlık eğitimi verilmesi gerektiği söylenebilir.

Bölüm 5 : Kaynakça

- BALIBAR, E. BORNE, D. BOUÏNEAU, J. ETIENNE ,C. LACE, J. SCHNAPPER,D. (2000). **Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar Ve Yurttaşlık. Dersimiz Yurttaşlık.** (Çeviren, Hazırlayan:Turhan Ilgaz. İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- ÇİFTÇİ, A. (2006). **Vatandaşlık Bilgisi. Demokrasi ve İnsan Hakları.** Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık
- DOĞAN, İ. (2001) **Modern Toplumda Vatandaşlık Demokrasi ve İnsan Hakları İnsan Haklarının Kültürel Temelleri**, 2. Baskı Ankara: Pegem A Yayıncılık
- ERSOY, F. (2007). **Sosyal Bilgiler Dersinde Öğretmenlerin Etkili Vatandaşlık Eğitimi Uygulamalarına İlişkin Görüşleri.** Yayınlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi, İlköğretim Anabilim Dalı Sınıf Öğretmenliği Doktora Programı
- GÜNGÖĞDU, K. (2002). **A Case Study on Democracy and Human Rights Education in an Elementary School.** Yayınlanmamış Doktora Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Bölümü.
- Karasar, N. (2004). **Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Kavramlar-İlkelere-Teknikler.** (13. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- KARİP, E. (2006). *Avrupa Birliđi, Yeni Eğitim Programı ve Vatandaşlık Eğitimi. Atatürk Döneminden Günümüze Cumhuriyetin Eğitim Felsefeleri Ve Uygulamaları*. Atatürk Döneminden Günümüze Cumhuriyetin Eğitim Felsefesi ve Uygulamaları Sempozyumu Bildirileri. 16-17 Mart 2006. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ÖZBEK, R. (2006). **Vatandaşlık Ve İnsan Hakları Eğitimi Ders Amaçlarının Gerçekleşme Düzeyi**. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı
- SARICAN, E. (2006). 1998 ile 2004 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarının Vatandaşlık Değerleri Açısından Karşılaştırılması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. Eğitim Bilimler Enstitüsü. İlköğretim Bilimleri Anabilim Dalı
- SHERLEY C. R. (1996). Teacher Perception of Qualities of Good Citizenship in Comprehensive Secondary School in England. Ph. D Thesis. Seattle Pacific University.
- SHUGURENSKY, D (2005) *Citizenship and citizenship education: Canada in an international context* < http://fcis.oise.utoronto.ca/~daniel_schugurensky/courses/4.citizenship&citized.doc > adresinden 05.12.2008 tarihinde alınmıştır.
- SHELLY, G. (1998) Perception of the Characteristics of Good Citizenship by Secondary Public School Teachers in the State of Washington. Ph. D Thesis. Seattle Pacific University.
- STUEN, C. (1996). Elementary Teachers' Perception of the Characteristics and Development of Good Citizenship in Washington. Ph. D Thesis. Seattle Pacific University.
- ŞENKAL, A. (2007). Sosyal Politika Ve Sosyal Vatandaşlık: Kölelikten Sosyal Vatandaşlığa (Avrupa Birliđi Sosyal Vatandaşlık Örneđi) www.iibf.kocaeli.edu.tr/ceko/ssk/kitap50/14.pdf adresinden 09.01.2009 alınmıştır.

ÜSTEL. F. (2005). **Makul Vatandaşın Peşinde. II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi.** İstanbul: İletişim Yayınları.

WESTHEIMER, J. & KAHNE, J American Educational Research Journal. Volume 41 No. 2, Summer , 237-269. <http://www.civicsurvey.org/what_kind_of_citizen.Pdf> adresinden 02.11.2007 tarihinde alınmıştır.

YILDIRIM, A. ve H, ŞİMŞEK (2005). **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.** Ankara: Seçkin Yayınları.